

Taal der Griekse papyri

Voor wie alleen heeft kennis gemaakt met het klassieke, attische, Grieks dat wij op school leren, zou het lezen van een papyrus-tekst wel eens moeilijkheden kunnen opleveren. De taal van de papyri is namelijk een andere: het 'koinè' genoemde Grieks. *Κοινή* (waarbij men moet denken: *διὰλεκτος* of *γλώσσα*, taal) betekent hier: 'algemeen', 'gewoon' Grieks, in tegenstelling tot de vroegere speciale dialekten, en duidt de taal aan die sinds de veroveringen van Alexander de Grote met slechts kleine lokale verschillen de hele Hellenistische wereld werd gesproken. De Griekse koinè volgt naar woordenschat, orthografie en grammatika de omgangstaal. Het is dezelfde taal als die waarin het Nieuwe Testament is geschreven.¹ De grondslag ervan is het Attisch, maar ook niet-attische dialekten, met name het Ionisch,² hebben tijdens de ontwikkeling een invloed uitgeoefend. De overgang van al de vele Griekse dialekten in het klassieke Griekenland naar de ene koinè-taal is tevens het begin van een ontwikkeling die uiteindelijk leidt tot de vorming van het Nieuw-Grieks dat nu gesproken wordt. De vele papyri, die een tijdvak van zo'n duizend jaar bestrijken, bieden ons als geen andere bron de mogelijkheid een beeld te krijgen van de veranderingen die zich in de loop van de tijd in de Griekse taal hebben voorgedaan.

De literaire papyri hebben ons op dit gebied het minst te bieden. Voorzover zij niet gewoon kopieën van klassieke auteurs bevat-

ten, was toch ook de koinè waarin de 'moderne' auteurs schreven gebonden aan een heel systeem van eigen literaire normen en regels, die door de tijden heen dezelfde bleven, zodat daardoor tussen de literaire koinè en de voortdurend veranderende spreektaal een steeds diepere kloof ontstond.³ Een bijzonder kenmerk van de literaire koinè is de neiging om het klassieke Grieks weer in ere te herstellen en na te streven, een stroming die Atticisme wordt genoemd. Voor de rest van dit hoofdstuk zullen we de literaire taal buiten beschouwing laten.⁴

De taal van de documentaire papyri is sterk *beïnvloed door* het Grieks dat destijds in Egypte werd gesproken; niet *gelijk aan* de spreektaal, want er blijft altijd wel een verschil tussen de gesproken taal en de schriftelijke weergave daarvan, omdat de geschreven taal veel sterker wordt bepaald door allerlei afspraken die erover gemaakt zijn: de grammatika, en daardoor veel statischer is dan de gesproken taal, die als het ware tijdens het spreken van minuut tot minuut verandert ten gevolge van een natuurlijk proces, dat zich niet overal op dezelfde wijze of met dezelfde snelheid afspeelt, maar in het algemeen wel volgens dezelfde taalhistorische wetten.⁵ Daar komt nog bij, dat het in de oudheid (behalve bij dichters) zeer ongebruikelijk was om het volksdialekt rechtstreeks op te tekenen; ieder deed zijn best om grammatikaal zo zuiver mogelijk zijn taal te schrijven.⁶ De in de spreektaal op-

trekende veranderingen uiten zich toch wel in de geschreven taal: direkt, door fouten die tegen de grammatika worden gemaakt en op den duur door een formele verandering van die grammatika.

Voor het achterhalen van de ontwikkelingen in het Grieks hebben wij dus het meeste aan dokumenten waarvan de stijl en kompositie het minst gekunsteld zijn en waarin weinig grammatikale zorgvuldigheid is betracht: daarin schemert de spreektaal het duidelijkst door. Wel moeten we oppassen dat we niet echte schrijffouten, gemaakt door een onzorgvuldige of weinig ontwikkelde schrijver, aanzien voor veranderingen in de spreektaal. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen schrijffouten zonder meer, en schrijffouten die weliswaar indruisen tegen de grammatikale regels van de schrijftaal, maar veroorzaakt worden door een nieuwe ontwikkeling in de spreektaal. Die laatste fouten zijn voor de bestudering van de taal juist heel belangrijk.

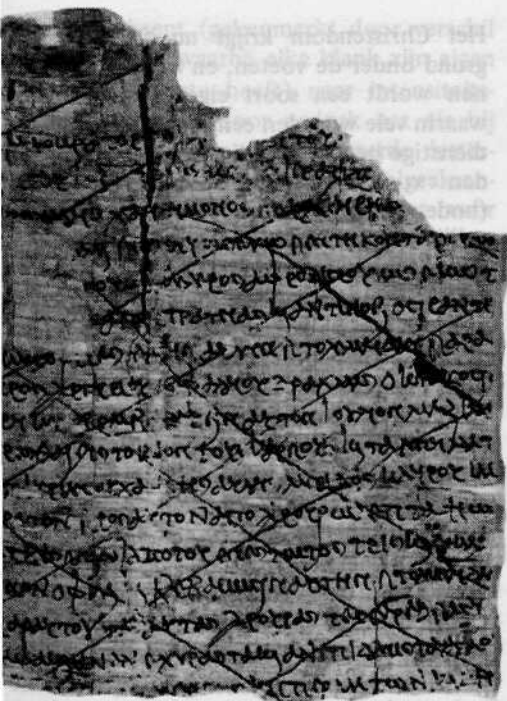
In de dokumentaire papyri kunnen vele groeppen dokumenten met verschillend taalgebruik worden onderscheiden. Het maakt veel uit, of men bijvoorbeeld dokumenten leest afkomstig uit kantoren en bureaus of uit de privésfeer. De eerste zijn geschreven in hun eigen, technische taal, administratief of juridisch, welke talen worden gekenmerkt door een groot aantal woorden met een in die omgeving speciale betekenis, en door vele vaste formules voor de beschrijving van analoge gebeurtenissen en omstandigheden. Hiervan is een groot gedeelte door de eeuwen heen hetzelfde gebleven. De dagelijkse taal treedt veel meer naar voren in privédocumenten zoals brieven, memoranda en onderlinge kontraktjes. De taal die in de papyri wordt gebruikt varieert dus sterk al naar gelang het

soort van dokument, de tijd, de omgeving waarin het geschreven is, de plaats waar het geschreven is (er zijn ook binnen Egypte nog lokale verschillen in taalgebruik), en vooral ook: de schrijver. Was hij ontwikkeld of bijna analfabeet; wat was zijn relatie tot de ontvanger; was hij Griek, Egyptenaar, Jood, Romein, één- of tweetalig? enzovoort, enzovoort. (Dit zijn trouwens allemaal dingen waar dikwijls moeilijk achter te komen is.) Maar niettegenstaande alle verschillen die er zo in de taal van de papyri optreden, blijver er toch bepaalde verschijnselen die alle groeppen dokumenten gemeenschappelijk hebben en die met elkaar de ontwikkeling van het Grieks bepalen.

Enkele belangrijke kenmerken van de koinè waarin de papyri geschreven zijn volgen hieronder, alleen bedoeld om de eerste kennismaking met de taal der papyri niet al te schokkend te laten zijn. Voor wie zich mee in de details wil verdiepen verwijzen wij naar de aan de taal gewijde hoofdstukken van de papyrologische handboeken (zie literatuur opgave van hoofdstuk I; bijvoorbeeld Montevecchi pp. 73-85) en naar de grammatika's en woordenboeken die speciaal voor de papyrologie zijn samengesteld (zie literatuur opgave hieronder). Hoewel de taal van de papyri alleen een weergave is van de koinè zoals die in Egypte werd gesproken, is toch het merendeel van wat volgt ook van toepassing op de koinè als geheel. Dit is bewezen aan de hand van andere, vooral epigrafische bronnen. Uitgaande van het klassieke Griek wijkt de koinè van de papyri vooral op de volgende punten af.

Woordenschat

Zo op het eerste gezicht lijkt het of de woordenschat van het Grieks totaal veranderd is. Dit is echter niet zo vreemd, als men b

Voorbeeld van een ongeldig-gemaakt document. De tekst bevat een lening, die dus kennelijk is ifgelost. (151 n. Chr.; de tekst bevindt zich te Oxford en is uitgegeven in P.L. Bat. III A, 1942, no. 11).

denkt dat de inhoud van de papyri veelal laagse dingen betreft, waarover in de klassieke literatuur haast per definitie niet wordt gesproken. Dus een groot deel van de woorden die voor ons nieuw zijn, zal in het Attisch al bestaan hebben, maar is niet in de literatuur vastgelegd. Toch zijn er ook wel echte nieuwe woorden gekomen in de koïnè; dit was nodig omdat de hellenistische wereld vol was van nieuwe dingen en ontwikkelingen. Er werden grote vooruitgangen geboekt op wetenschappelijk en cultureel terrein (met Alexandrië als zeer belangrijk middel-

punt), het bestuur van de grote gebieden wordt ingewikkelder, de administratie en de rechtspraak veranderen. Men komt in contact met andere volken, instellingen, ideeën, culturen en ook talen. Alle nieuwigheden die worden aangetroffen moeten onder woorden kunnen worden gebracht, en daarvoor zijn dan nieuwe woorden gevormd in de Griekse taal, en hebben veel reeds bestaande woorden nieuwe betekenissen gekregen. Ook zijn woorden die wat betreft hun verbuiging of vervoeging 'onregelmatig', dus te moeilijk waren (zie onder vormleer), vervangen door eenvoudigere woorden met dezelfde betekenis.⁸ Bovendien treedt in het algemeen afzwakking van de woordbetekenis op in de loop van de tijd, een verschijnsel dat bijvoorbeeld ook voorkomt in het late vulgair Latijn. Zo'n woordbetekenis moet dan weer versterkt worden door toevoeging van een of meer voorvoegsels.

Het vormen van die nieuwe woorden gebeurde dikwijls door middel van een achtervoegsel, geplakt aan een reeds bestaande stam (er bestond een zekere voorliefde voor zelfstandige naamwoorden op *-εια* en *-ειων*, en voor werkwoorden op *-ίζω*, *-έω* en *-εύω*), of dus door middel van een voorvoegsel of een opeenstapeling daarvan naarmate zelfs de voorvoegsels hun betekenis gingen verliezen (bijv. *ἐπικατάρατος*, vervloekt, tegenover het klassieke *ἄρατος* of *ἐπάρατος*; en *ἀνταποδίδωμι*, teruggeven, terugbetalen, terwijl men vroeger aan *ἀντιδίδωμι* of *ἀποδίδωμι* genoeg had), of ook wel door samenstelling van twee woorden (bijv. van *πάπυρος* en *εἶδος* maakte men *παπυροειδής*, lijkend op papyrus). Ook nam het gebruik van verkleinwoorden erg toe (bijv. *ὄναριον* van *ὄνος*; *ἀδελφίδιον* van *ἀδελφός*).

Omdat Egypte, vooral Alexandrië, een centrum was van handel en cultuur, kwamen daar mensen van allerlei nationaliteiten sa-

men, wat leidde tot het opnemen van leenwoorden in het Grieks. Dit gebeurde echter veel minder dan men zou verwachten, omdat het Grieks altijd een afwerende houding heeft gehad ten opzichte van vreemde talen, zelfs het Egyptisch, de taal die in het gebied waar de papyri vandaan komen toch inheems was. De leenwoorden uit het Egyptisch beperken zich eigenlijk tot eigennamen en woorden voor sommige priesterambten en lokale produkten waarvoor in het Grieks nog geen woorden bestonden, zoals bijvoorbeeld *ιβις* en *λωτός*. Ook zijn er enkele leenwoorden uit het Perzisch (bijv. *ἀρτάβη*, de veelgebruikte inhoudsmaat voor o.a. graan; en *παράδεισος*, landgoed, park), Semitisch (bijv. *μνᾶ*, een gewicht van bijna een pond; *σῆσαμος*, sesam) en uit het Latijn (aanvankelijk alleen in de militaire taal en voor gebruiksvoorwerpen).

In de derde eeuw na Christus vindt er (zo blijkt althans uit de papyri) een grote ommekeer plaats. Vóór die tijd komt er nog vrij veel 'zuiver' Grieks voor, maar in de derde eeuw schijnt het veranderingsproces te versnellen. Dit geldt niet alleen voor de woordenschat, maar ook voor de ontwikkelingen op de andere gebieden, klankleer, vormleer, stijl en zinsbouw, die hierna nog ter sprake zullen komen. Die verandering is waarschijnlijk toe te schrijven aan de diepgaande crisis die er dan heerst op velerlei gebied: politiek, sociaal, economisch en cultureel. Het gevoel dat het Griekse element behouden moet blijven verdwijnt. Opeens dringen latinismen door op grote schaal. Er worden zelfs nieuwe woorden in het Grieks gevormd met behulp van het Latijnse achtervoegsel *-άριος*. Het grote aantal Latijnse woorden dat niet meer wordt vertaald maar gewoon omgezet in Griekse letters biedt ons ook een goed inzicht in de uitspraak van het Latijn in die tijd.⁹

Het Christendom krijgt nu eindelijk vast grond onder de voeten, en onder de Christenen wordt een soort eigen taal gecreëerd waarin vele woorden een zeer specifieke goddienstige betekenis krijgen. Enkele voorbeelden: *κύριος* (een heer → de Heer), *ἄγγελος* (bode → engel), *διάβολος* (belasteraar → duivel), *σωτήρ* (redder → heiland), *ἁμαρτήματα* (fout, vergissing → zonde), enz., enz.

In de derde eeuw ziet men ook de eerste uitingen van de stijl die byzantijns genoemd wordt; qua woordenschat gekenmerkt door zeer veel abstracte woorden en overbodig synoniemen, zoals bijvoorbeeld *θαυμασιότης* (wonderbaarlijkheid), *μεγαλοπρέπεια* (grootheid), *ἐνδοξότης* (beroemdheid) en nog vele meer van dergelijke woorden, die, vaak met meerdere tegelijk in een zin, iets als 'uw hoogheid' betekenen. Vanaf de vierde eeuw (dan houdt zelfs het gymnasium op te bestaan) worden er nog maar weinig nieuwe woorden gemaakt, en dat is één van de eerste kentekenen van de neergang van de hellenistische cultuur in dit gebied, die eerst wordt overvleugeld door de koptische, waarna zowel de hellenistische als de koptische cultuur uiteindelijk vallen voor de arabische

Klankleer

Een aantal zeer opvallende veranderingen doet zich voor in de uitspraak van het Griek. Dit kunnen we opmaken uit de schrijffouten die worden gemaakt. Wanneer we bijvoorbeeld zien, dat in een bepaalde periode in veel documenten de *o* en de *ω* worden verwisseld, dan moet dat wel haast betekenen dat de door deze letters weergegeven, oorspronkelijk verschillende, klanken in die tijd hetzelfde klonken. De uitspraakverandering is gedeeltelijk het gevolg van de verandering van aksent die zich heeft voltrokken in de periode tussen Homerus en de derde eeuw voor Christus: namelijk van

uzikaal aksent (gekenmerkt door verschil toonhoogte, waarbij elke klank zijn eigen ststaande lengte heeft) naar intensiteits-sent (klemtoon door nadruk net als bij is, waarbij iedere geaksentueerde letter-eep als lang geldt en iedere niet geaksen-eerde als kort); daarnaast is het voor lere taal normaal, dat de uitspraak lang-am verandert; we moeten niet vergeten, t het Grieks dat wij kennen uit een periode n vele eeuwen stamt. De klankontwikke-geen zijn nog versneld door het feit dat de iekse taal zich heeft verspreid over grote et-griekstalige gebieden.

oor de moderne lezer zou het heel moeilijk n om een niet zo zorgvuldig geschreven kument te lezen als hij niet tenminste een etje op de hoogte was van deze klankver-deringen. Het is ook leuk om te zien hoe-el moeite de schrijvers van de documenten lf uiteindelijk hadden om hun Grieks goed blijven schrijven; want zij waren zich er el goed van bewust dat ze schrijffouten aakten, en bleven streven naar het schrij-n van zuiver Grieks. Dit resulteerde bij erige schrijvers soms in hyperkorrekte rmen, waarin een woord dat goed was, ut 'verbeterd' werd.

j de *klinkers* ziet men langzamerhand de ijkstelling van *o* en *ω*, *ε* en *αι*, *ει* en *ι*, *ου* *υ*; vanaf de tweede eeuw na Christus wor-n zelfs *ει*, *ι*, *ου*, *υ* en *η* hetzelfde, en wel als lank, uitgesproken. Dit verschijnsel noemt en itacisme. Het heeft zich tot op heden handhaafd; in het Nieuwgrieks worden er veel klinkers als *i* uitgesproken, terwijl g steeds de oude spelling bewaard is.

o in de uitgangen *-ιων* en *-ιος* valt vaak g.
tweeklanken van een lange klinker met n iota werd al in de ptolemeïsche tijd de a niet meer uitgesproken, en daardoor ver-: men hem dikwijls te schrijven. In een

transkriptie wordt een *iota* die op de papyrus niet geschreven is, genoteerd als *iota-sub-scriptum*, is hij wel geschreven, als *iota-adscriptum*. Hier komen veel hyperkorrekte vormen voor, vooral in de eerste persoon enkelvoud van de werkwoorden op *-ω*, bijvoorbeeld *λέγωι* in plaats van *λέγω*.

Bij de *medeklinkers* zien we onder meer de verwisseling van *γ* en *κ*, *δ* en *τ*, *λ* en *ρ*. De aspiratie aan het begin van een woord valt dikwijls weg. De *γ* tussen twee klinkers (waarvan er één scherp, d.w.z. *i*- of *e*-klank, was) werd uitgesproken als een *j*, en soms helemaal niet meer gehoord. Dat verklaart waarom hij zo vaak wordt weggelaten (en op de vreemdste plaatsen hyperkorrekt wordt toegevoegd!). Bijvoorbeeld: *όλιος* in plaats van *όλίγος* en *ύγιγαινω* in plaats van *ύγιαίνω*.

Medeklinkers worden ook vaak zonder duidelij aanwijsbare reden verdubbeld. Andere eigenaardigheden zijn schrijfwijzen als *τομ πολεμον* en daarnaast *ένκαλειν*, *τυνχάνευ* enz., en de toevoeging van een *μ* in woorden als *λήμισις*.

Natuurlijk zijn niet alle fouten onder invloed van de uitspraak gemaakt, echte schrijffouten komen ook vaak genoeg voor.

Het is erg belangrijk om zich steeds deze fonetische evolutie voor ogen te blijven houden om onderscheid te kunnen maken tussen andere schrijfwijzen van bestaande woorden en vormen aan de ene kant en hele nieuwe woorden en vormen aan de andere kant. Zo houdt bijvoorbeeld de veronderstelling dat de konjunktivus op sommige plaatsen door de indikativus wordt vervangen helemaal geen steek wanneer men bedenkt dat het verschil tussen de konjunktivus en de indikativus (nl. lange, of wel korte, klinker) helemaal niet meer te horen is. In de spreektaal bestaat dan gewoon nog

maar één vorm die in alle gevallen waarin men vroeger indikativus of konjunktivus nodig had wordt gebruikt.

Wanneer er nu in een papyrus dergelijke schrijffouten voorkomen, worden ze, als het onduidelijk is wat er eigenlijk bedoeld is, door de uitgever in het kritisch apparaat opgenomen met ernaast de attische vorm waarvan hij denkt dat die bedoeld is (dat hoeft niet altijd de juiste te zijn).

Een extreem voorbeeld van een slecht geschreven tekst, die door de uitgever bijna helemaal herschreven moest worden, is tekst 3 (hoofdstuk VI).¹⁰

Vormleer

In de zojuist genoemde tekst valt ook een heel ander soort fouten in het oog: tegen de grammatika. De verbuigingen en vervoegingen, en vooral de uitzonderingen op de regels, van het klassieke Grieks, die ons op school bij het leren zoveel hoofdbreken kosten, bleken op den duur ook voor de (in ons geval Egyptische) Grieken te moeilijk te worden.¹¹ In de koinè werden geleidelijk alle 'moeilijke' vormen ofwel niet meer gebruikt, ofwel veranderd in een gemakkelijkere en meer regelmatige vorm. Uitzonderingen die niet waren afgedankt werden ingepast in de normale rijtjes van vervoeging of verbuiging door middel van analogie. Ook tussen de verschillende deklinaties en konjugaties onderling werden veel vormen aan elkaar gelijk gemaakt, alles met de tendentie het eenvoudiger te maken. Hierbij moet wel opgemerkt worden, dat vereenvoudiging van taalgebruik niet alleen in het papyrologische Grieks voorkomt, maar een algemeen verschijnsel is dat geldt voor iedere taal in iedere tijd.

Zo verdwijnt al heel snel de dualisvorm. Zelfstandige naamwoorden van de α/η -deklinatie op $-ρα$ en $-ια$ krijgen in de verbogen vormen

van het enkelvoud in plaats van een a een o , zoals de andere woorden van deze deklinatie. Konsonantstammen krijgen in de akkusativus enkelvoud vaak een extra ν : $\nu\kappa\tau\alpha\nu$, $\mu\eta\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\nu$ en uiteindelijk worden de meeste woorden van deze deklinatie omgevormd en opgenomen in de o - of a -deklinatie. Woorden met een geheel onregelmatige verbuiging worden vervangen door een ander woord: $\nu\acute{\alpha}\upsilon\varsigma$ - $\pi\lambda\omicron\iota\omicron\nu$. Heel vaak wordt de vorm van de nominativus meervoud ook gebruikt voor de akkusativus meervoud waarbij, behalve voor de o -stammen, de uitgang $-ες$ wordt genomen.

De dativus wordt steeds minder gebruikt.

In het algemeen krijgt men steeds minder gevoel voor naamvallen, zodat ze ook steeds vaker worden verwisseld. Er ontstaan onverbuigbare woorden ($\pi\lambda\acute{\eta}\rho\eta\varsigma$ bijvoorbeeld wordt niet meer verbogen). Om toch nog te kunnen uitdrukken wat er wordt bedoeld gaat men steeds meer voorzetsels gebruiken. De vervoeging van de werkwoorden wordt eveneens vereenvoudigd, en ook hier komt het erop neer dat abnormale en moeilijke vormen worden afgedankt. De werkwoorden op $-μ$ bijvoorbeeld worden vervangen door overeenkomstige werkwoorden op $-ω$ ($\delta\iota\delta\acute{o}\mu$ in plaats van $\delta\iota\delta\omega\mu$, $\delta\epsilon\upsilon\kappa\upsilon\acute{\nu}\omega$ in plaats van $\delta\epsilon\acute{\iota}\kappa\upsilon\nu\mu$). De uitgangen van de aoristus gaan men ook voor het imperfectum gebruiken (bijv. $\epsilon\lambda\epsilon\gamma\alpha\varsigma$ in plaats van $\epsilon\lambda\epsilon\gamma\omicron\nu$; $\epsilon\acute{\iota}\chi\omicron\sigma\alpha$ in plaats van $\epsilon\acute{\iota}\chi\omicron\nu$); de uitgang $-av$ wordt ook dikwijls de uitgang $-asi$ in het perfectum. Ook de aoristus secundus krijgt de uitgangen van de sigmatische aoristus (bijv. $\acute{\eta}\lambda\theta\alpha$ voor $\acute{\eta}\lambda\theta\omicron\nu$ en $\epsilon\sigma\chi\alpha$ voor $\epsilon\sigma\chi\omicron\nu$) o wordt erdoor vervangen ($\acute{\eta}\xi\alpha$ in plaats van $\acute{\eta}\gamma\alpha\gamma\omicron\nu$). Zo zijn er nog vele andere vormen te vinden die in onze ogen fout zijn, en die naar analogie met de meest regelmatige vormen zijn opgebouwd.

Het perfectum wordt steeds meer gebruikt

Van de modi raakt de optativus in onbruik, en de indikativus en de konjunktivus worden veel verwisseld (zie boven, klankleer).

Ook voor deze verschijnselen geldt dat zij in geval van onduidelijkheid door de auteur in het kritisch apparaat worden behandeld.

Zinsbouw en stijl

Hoewel die natuurlijk vaak erg persoonlijk zijn en afhankelijk van de smaak van de schrijver, van zijn ontwikkeling, en ook van de aard van de tekst, zijn er toch wel algemene tendenties aan te wijzen. Aanvankelijk is het Grieks van de papyri nog doeltreffend en helder als het klassieke Grieks, maar vooral door het veranderde gebruik van de naamvallen, tijden en wijzen wordt dat langzamerhand minder. De zinnen worden ook steeds minder ingewikkeld opgebouwd, of, als ze wel ingewikkeld zijn, worden grammatikaal steeds minder juist. Ondergeschikte zinnen worden heel vaak vervangen door participiumkonstrukties, waarbij het participium in naamval dikwijls niet goed aansluit bij de rest van de zin.

Het gebruik van de infinitivus, verbogen als een zelfstandig naamwoord (bijv. in de veel voorkomende uitdrukking: *διὰ τὸ μὴ εἶδέναι αὐτὸν γράμματα*: omdat hij geen letters kent, d.w.z. omdat hij niet kan schrijven) en van de genitivus absolutus neemt bijzonder toe.

Hiernaast zijn er in bepaalde konteksten vaste formules, die soms eeuwenlang onveranderd blijven, bijvoorbeeld in belastingaangiften, verzoekschriften en dergelijke aan de overheid, in allerlei soorten kontrakten (dan is soms aan de formule alleen al te zien om

wat voor kontrakt het gaat) en zelfs in de aanhef en groet voor privébriefven.

In de derde en vierde eeuw (na de Constitutio Antoniniana die van alle bewoners van het hele romeinse rijk, dus ook Egypte, romeinse burgers maakt) zien we dat het Grieks beïnvloed wordt door de romeinse stijl, ook door het voorkomen van steeds meer vertalingen uit het Latijn in het Grieks. Ook begint in de derde eeuw langzamerhand de byzantijnse stijl, die zich kenmerkt door een verregaande 'Entwertung des Wortes', met als gevolg opeenstapelingen van synoniemen, langdradigheid, een abstracte, vaak lege, terminologie. Men gaat ellenlange zinnen gebruiken om te zeggen wat in enkele woorden zou kunnen zijn afgedaan.

Het spreekt vanzelf dat het nagaan van de ontwikkelingen in de spreektaal en de weergave daarvan in de schrijftaal, dus vooral de voor ons gevoel gemaakte 'fouten' tegen het Grieks, niet alleen van belang zijn uit taalhistorisch oogpunt. Kennis ervan is noodzakelijk bij het bestuderen van nieuwe teksten. Wanneer een min of meer vaststaand ontwikkelingschema is vastgesteld, is het vervolgens mogelijk om dit schema toe te passen op een nieuwe papyrus en met behulp daarvan de historische en kulturele achtergrond van de tekst vast te stellen. Vooral ook in geval van lakunes moet men zich een heel duidelijk beeld kunnen vormen van de gebruikte taal om in diezelfde geest ook woorden of zinnen te kunnen aanvullen.

Maar voorlopig hopen wij alleen dat de lezer enig voordeel zal hebben van het bovenstaande bij het lezen van papyrusteksten.

F. A. J. H.

NOTEN

- 1 A. Deissmann heeft in zijn boek *Licht vom Osten* (Tübingen, 1923⁴) de relatie tussen de koinè van de inskripties, papyri en ostraka en het Jodengrieks van het Nieuwe Testament uitvoerig behandeld.
- 2 Ionische invloed is te zien aan bijv. vormen als: *τέσσαρες* i.p.v. *τέσσαρες*, *γίνομαι* i.p.v. *γίνωμαι* en het gebruik van *ἐνεκεν*.
- 3 Deze kloof tussen literaire taal en spreektaal bestaat in het moderne Grieks nog steeds; men spreekt daar van: *ἡ δημοτική*, de gewone spreektaal, die nu ook wel steeds meer geschreven wordt, en *ἡ κατὰρῆουσα*, de 'geleerdentaal' die nog steeds, ook bij de vorming van nieuwe woorden, gebaseerd is op het klassieke attisch.
Een voorbeeld: het woordje water is 'νερό' in *δημοτική* en 'ὕδωρ' in *κατὰρῆουσα*. Tot voor kort was het echt zo dat men *νερό* zei en *ὕδωρ* opschreef! (Tegenwoordig wordt het *δημοτική* steeds meer ook voor de literatuur gebruikt.) Het is leuk om te zien dat het woord *νερό* al in de papyrologische teksten (vanaf de vijfde eeuw) een enkele keer voorkomt, waar we met spreektaal te maken hebben. Zie D. Bonneau, *Un règlement de l'usage de l'eau au Ve siècle de notre ère*, in *Hommages à la mémoire de S. Sauneron*, II (1979), p. 12.
- 4 Alleen de orthografie van een literaire papyrus verraaft soms toch de periode waaruit hij afkomstig is (afgezien natuurlijk van paleografische kenmerken): hoe men ook zijn best deed, schrijf- en overschrijffouten waren niet te vermijden als de uitspraak van een woord afweek van de volgens klassieke normen juiste schrijfwijze ervan.
- 5 Vgl. bijv. S.C. Dik en J.G. Kooy, *Beginselen van de algemene taalwetenschap* (Spectrum, Aula nr. 448, 1977⁵), pp. 13 (taal is een dynamisch gegeven), 93-94 (diskrepantie gesproken en geschreven woord), 205-208 (taalhistorische wetten).
- 6 Men kan trouwens altijd en overal verschillen tussen schrijf- en spreektaal ontdekken. Nederlandse woorden als 'thans' worden wel geschreven, maar niet gezegd, en ook mensen die dialect spreken schrijven dikwijls ABN.
- 7 Zie ook de Inleiding, p. 298. De epigrafiek is voor de taalkunde vooral van belang om aan

te tonen, dat bepaalde woorden of schrijfwijzen van een woord in een bepaald gebied bestaan en gebruikt worden.

- 8 In de hellenistische en romeinse tijd was er al zo'n diepe kloof ontstaan tussen het Homerische Grieks en de dagelijkse taal, dat er hele woordenlijsten moesten worden opgesteld om de mensen in staat te stellen deze toch nog zeer populaire dichter te lezen. Zie tekst 14.
- 9 Vgl. A. Wouters: 'latijns grieks' en 'grieks latijn', in *Hermeneus* 48 (1976) 4, pp. 179-191. Ook het omgekeerde, Grieks geschreven in latijnse letters, komt voor.
- 10 Zie ook tekst 13.
- 11 Er zijn papyri over met schooloefeningen, ook die waarin de grammatika wordt geleerd. De griekse namen van de naamvallen staan bijv. in tekst 4a (verbuiging persoonlijke voornaamwoorden), van de tijden van het werkwoord bijv. in tekst 4b (vervoeging *ποιέω*). Een zeer ervaren leerling moest niet alleen een woord kunnen verbuigen, maar hele zinnen (*χρείας κλίσις*, verbuiging van een *chreia* = anekdote bestaande uit één zin. Het onderwerp van die zin werd volgens voorgeschreven formules aangepast), zie tekst 5.

LITERATUUR

Grammatika's

- E. Mayser, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit* (1926-1960).
L.R. Palmer, *A grammar of the post-ptolemaic papyri* (1946).
F.T. Gignac, *A grammar of the Greek papyri of the Roman and Byzantine Periods. Vol. I. Phonology* (1975).

Woordenboeken

- F. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*.
idem, *Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens* (1915).
idem, *Namenbuch* (1922).
Ook in Liddel-Scott-Jones, *Greek-English Lexicon* staan alle papyrologische woorden opgenomen.

Zie, ook voor verdere en meer gedetailleerde literatuuropgave, de betreffende hoofdstukken in de handboeken, genoemd na hoofdstuk I.